

HARBIY KASBIY FAOLIYATDA MOBIL ADDIKSIYA NAMOYON BO‘LISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Qarshibayv Murodil Qarshibay o‘g‘li

Jamoat xavfsizligi universiteti “Xizmat faoliyatini
tarbiyaviy-psixologik ta’minlash” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: Hozirgi vaqtda addiktiv (qaram) xulq-atvor butun dunyoda eng keskin muammolardan biri hisoblanadi. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ushbu psixologik hodisaning rivojlanishiga olib keluvchi ijtimoiy, psixologik va biologik omillar tadqiq etilmoqda; huquqni muhofaza qiluvchi organlar va jamoat tashkilotlari profilaktik faoliyatni faollashtirishga urinmoqda; shuningdek, qaramlikka duchor shaxslarga zarur tibbiy hamda psixologik-ijtimoiy yordam ko‘rsatiladigan muassasalar va jamoat tashkilotlari soni ortib bormoqda.

Kalit so‘zlar: addiksiya, deviant xulq-atvor, tobelik, ruhiy holat, biologik omillar, mikromuhit, gabling, profilaktika.

Zamonaviy jamiyat oldida turgan eng murakkab muammolardan biri addiktiv (qaram) xulq-atvor masalasidir. Ushbu mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, hozirgi jamiyat sog‘lom, ma’lumotli, hayotda aniq maqsadga ega va uni amalga oshirishga qodir insonlarni shakllantirishga intilmoqda. Biroq, so‘nggi yillarda aholining katta qismi turli hayotiy qiyinchiliklar, ayniqsa moliyaviy muammolarga duch kelmoqda, bu esa ularning ruhiy holatida tajovuzkorlik, frustratsiya holatlarini kuchaytirib, chiqish yo‘lini izlashga majbur qilmoqda. Ayniqsa, moliyaviy tengsizlik, daromadlar orasidagi tafovutlarning ortib borishi ushbu mavzuni tadqiq etish zaruratini yanada oshirmoqda.

Muammo ayniqsa jiddiy tus oladi, agar gap narkomaniya yoki alkogolizm kabi addiktiv xulq turlari haqida borayotgan bo‘lsa, yoshlar orasida alkogol va narkotik

vositalar iste'moli tobora ortib bormoqda. Statistik ma'lumotlarga qaraganda, yoshlarning katta qismi (erkaklarning 54 foizi, ayollarning 23 foizi) hech bo'lmaganda bir marta narkotik moddalardan foydalanib ko'rgan. Shu yosh toifasida spirtli ichimlik iste'moli darajasi ham sezilarli o'smoqda.

Shu sababli, addiktiv (qaram) xulq-atvorning barcha turlariga nisbatan korreksion ta'sir choralarini kuchaytirish va profilaktik ishlarni tashkil etish zarurati mavjud. Hozirgi dunyoda addiksiyalarning yangi-yangi ko'rinishlari paydo bo'lmoqda, ular bir-biriga o'tib, kompleks muammolarni keltirib chiqarmoqda. Masalan, chekishni tashlagan shaxs o'z ehtiyojini ovqat bilan qoplashga moyil bo'ladi. Shu bois, korreksion va profilaktik ishlar faqat bitta turdagi qaramlik bilan emas, balki barcha turlarni qamrab olgan holda olib borilishi lozim. Addiktiv xulq-atvorning o'zi ham alohida muammoga aylangan, chunki uning kuchli darajada namoyon bo'lishi bir qator salbiy oqibatlarga olib keladi: mehnat qobiliyatining pasayishi, yaqinlar bilan o'zaro tushunmovchilik, huquqbuzarlik yoki jinoyat sodir etish holatlari shular jumlasidandir.

Mavzuning dolzarbligi nafaqat narkotik va alkogol qaramligi bilan bog'liq insonlar sonining keskin ortib borishi bilan, balki zamonaviy axborot texnologiyalari taraqqiyoti natijasida yuzaga kelgan yangi turdagi qaramliklar internet, ijtimoiy tarmoq, o'yin, onlayn xarid, kiberbog'liqlik kabi holatlar bilan ham belgilanadi. Ular insonning ruhiy holati va psixologik farovonligi uchun katta xavf tug'diradi. Shu bois, aholining keng qatlamlari bilan ishlashda mavjud psixologik yondashuvlarni qayta ko'rib chiqish, ularni zamonaviy sharoitlarga moslashtirish dolzarb ehtiyojga aylangan.

Addiktiv xulq-atvor muammosini tushunishga doir yondashuvlarni tahlil qilish ushbu tushunchaning yagona, umumqabul qilingan ta'rifi yo'qligini ko'rsatadi. Bizningcha, eng dolzarb ta'rif A.V.Smirnov ishida berilgan bo'lib, unda "addiktiv xulq-atvor" quyidagicha talqin etiladi: deviant xulq-atvoring bir ko'rinishi bo'lib, takrorlanib turuvchi, kompulsiv, aniq va ratsional tarzda motivlanmagan, nazoratga bo'ysunmaydigan ma'lum harakat yoki xatti-harakatlarni bajarishga undovchi ichki turtki; ushbu harakatlarning yakuniy maqsadi sub'ektiv jismoniy va psixologik huzur hosil qilish bo'lib,

ushbu huzur manbai psixoaktiv modda ham, addiksiyani obyektlashtiruvchi turli faoliyat turlari ham bo‘lishi mumkin.

Insondagi addiktiv xulq-atvor turli darajada namoyon bo‘lishi mumkin. Namoyon bo‘lish darajasi ortgani sari shaxs psixikasida mos ravishda o‘zgarishlar chuqurlashadi: daraja qanchalik yuqori bo‘lsa, shaxsiyatdagi o‘zgarishlar ham shunchalik teran bo‘ladi. Mahkum shaxsdagi addiktiv xulq-atvor turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi: narkotik vositalarni, spirtli ichimliklarni iste’mol qilish, chekish, qimor o‘yinlariga ruju qo‘yish va hokazo.

Ilmiy adabiyotlarda addiktiv xulq-atvorli shaxslarga xos bir qator tashqi namoyonlar va belgilarga e’tibor qaratiladi: addiktiv xulq-atvor psixotravmatik vaziyatga javoban **koping-strategiya** (organizmning himoya reaksiyasi) sifatida namoyon bo‘lishi mumkin; qaram xulqli shaxsda ushbu xulqning mavjudligi shaxsning o‘ziga turli ko‘rinishlarda zarar keltiradi; qaramlikka ega shaxslar odatda psixoaktiv modda iste’molini yoki tegishli faoliyatni kamaytirish yoki chastotasini qisqartirishga doir **muntazam, biroq samarasiz urinishlarni** qayta-qayta takrorlaydilar; vaqt o‘tishi bilan dastlabki daraja istalgan psixologik yoki fiziologik effektni bera olmay qolgani sababli, **faoliyatga sarflanadigan vaqt muqarrar ravishda ortib boradi**; ushbu faoliyatni **mustaqil to‘xtatib bo‘lmasligi**, hatto uning davom ettirilishi og‘ir oqibatlarga olib kelishini anglagan taqdirda ham; **irodaviy nazoratning pasayishi yoki yo‘qolishi**; faoliyatning o‘zi va u bilan bog‘liq narsalarga nisbatan **yorqin emotsional reaksiya**, kayfiyatning tez-tez o‘zgarib turishi; faoliyatga sarflanadigan vaqtning ortishi natijasida, undan “dam olish” uchun **zarur interval ham cho‘zilib boradi**; **hayotiy ustuvorliklarning almashishi**: ijtimoiy, shaxsiy va kasbiy sohalar “ikkinchi darajaga” surilib, faoliyatning o‘zi birlamchi ahamiyat kasb etadi.

Mazkur namoyon bo‘lishlar ko‘p hollarda odamlar o‘zlaridagi qaysidir qaramlikni yashirishga intilishlarini hisobga olgan holda, addiksiyalarni aniqlashga yordam beradi. Qaramlikni aniqlash uchun I.N.Pyatnitskaya uchta asosiy sindromni ajratib ko‘rsatadi:

psixik qaramlik, jismoniy (fizik) qaramlik, organizmning psixoaktiv modda ta'siriga reaktivligi.

Xulosa qilib aytganda, addiktiv xulq-atvor muammosi vaqt o'tishi bilan o'z dolzarbligini yo'qotmaydi va kuchaytirilgan e'tibor talab etadi. Ayniqsa mahkumlarda addiktiv xulq-atvor namoyonlariga alohida e'tibor berish zarur, chunki ularning deyarli beshdan bir qismi turli qaramliklarga ega. Qaram xulq-atvorga ega shaxslarni aniqlash uchun addiktiv xulq belgilarining tashqi namoyonlariga diqqat qaratish lozim.

Psixologiyada tez-tez uchraydigan “qaramlik” va “addiksiya” atamaları ko‘pincha salbiy ma’noda talqin etiladi, ya’ni ular zararli yoki shaxsni yemiruvchi odatlar sifatida qaraladi. Biroq bu ikki tushuncha bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, ularning mazmuni to‘liq bir xil emas. Taqqoslash shuni ko‘rsatadiki, **qaram xulq-atvor** har doim ham **addiktiv xulq-atvorni** anglatmaydi. Masalan, kasal inson o‘zining sog‘ayishi uchun dori vositalariga ma’lum ma’noda qaram bo‘ladi bu holat tabiiy va terapevtik zarurat bilan izohlanadi. Ammo **alkogolizm** yoki **giyohvandlik** holatida shaxs nafaqat moddaning o‘ziga bog‘lanadi, balki o‘zining ichki holatini o‘zgartirish istagi orqali **addiktiv xulq-atvorga** ham kirib boradi.

“Addiktiv xulq-atvor bu insonning ruhiy holatini o‘zgartirish yo‘li bilan haqiqatdan qochishga intilishidir”. Shuningdek, ilmiy adabiyotlarda bu tushuncha quyidagicha kengroq talqin etiladi: “Addiktiv xulq-atvor bu deviant (og‘ishgan) xulqning bir turi bo‘lib, u insonda o‘z ruhiy holatini sun’iy ravishda o‘zgartirish, psixik holatni modifikatsiya qilish orqali voqelikdan qochishga intilishni shakllantiradi. Bu turdagi xulq ayrim moddalarni iste’mol qilish yoki ma’lum faoliyat turlariga ortiqcha e’tibor qaratish orqali kuchli emotsional tajribalarni izlash va qo‘llab-quvvatlash shaklida namoyon bo‘ladi”.

Qaramlik esa, o‘z navbatida, inson faoliyatining o‘zini-o‘zi qo‘llab-quvvatlovchi shakli sifatida qaraladi: “Qaramlik bu o‘z-o‘zini davom ettiruvchi faoliyat turi bo‘lib, u shaxsda o‘ziga xos ichki shaxsiy tuzilmani shakllantiradi”. Addiktiv xulq-atvor odatda sekin va sezilmas tarzda rivojlanadi. Dastlab, u oddiy ehtiyojni qondirishga qaratilgan

zararsiz odat ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Keyinchalik bu holat asta-sekin **nazoratni yo‘qotish bilan kechuvchi kuchayuvchi xatti-harakatlar tizimiga** aylanadi. Nihoyat, shaxsda **barqaror addiktiv xulq-atvor** shakllanadi. Uning shakllanish tezligi bir qator omillarga bog‘liq: iste‘mol qilinayotgan moddaning turi, shaxsning yoshi, jinsi va individual-psixologik xususiyatlari.

Addiktiv shaxs murakkab hayotiy vaziyatlardan chiqishning konstruktiv yo‘lini topish o‘rniga, muammodan qochishni afzal ko‘radi. Bu jarayon natijasida insonning **psixofiziologik moslashuv imkoniyatlari buziladi**. Dastlabki bosqichda **psixologik noqulaylik** holati yuzaga keladi bu turli omillar ta’sirida kuchayadi. Odamlar bunday noqulaylikka turlicha munosabat bildiradilar: ba’zilar og‘ir vaziyatlarga bardosh berish, mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish va muammoni hal etishga urinadilar; boshqalar esa, bunga kuchi yetmaganda, muammolardan qochish yo‘lini tanlaydilar. Addiktiv shaxslar odatda **muammoli vaziyatlarga nisbatan past bardoshlilikka** ega bo‘ladi. Shuning uchun ular **sun’iy ong o‘zgarishi** orqali ijobiy his-tuyg‘ularni izlaydilar. Natijada, insonda **xayoliy (illusor) muammo yechimi** tasavvuri shakllanadi. Bu illuzor yo‘l asta-sekin insonning xulqida mustahkamlanadi va real hayotdagi muammolarni hal etishning o‘rnini bosuvchi “qulay” mexanizmga aylanadi. Shu sababli, addiktiv shaxs o‘z muammolariga tabiiy yechim topish imkoniyatini yo‘qotadi. Mazkur mexanizmning jozibasi shundaki, u qarshiliksiz va tezkor “yechim”ni taklif qiladi. Addiktiv shaxsda o‘z muammolaridan vaqtincha ajralib turish hissi paydo bo‘ladi, ularni unutish uchun o‘z e’tiborini boshqa predmet yoki faoliyatga qaratadi. Bunday shaxslar ko‘pincha **yaqinlari bilan munosabatlarda muammolarga duch keladilar** ularning muloqoti yuzaki tus oladi, hissiy aloqalar uzila boshlaydi. Shu bois, addiktiv shaxs **yolg‘izlikni afzal ko‘radi** va o‘z ichki olamiga chekinadi.

Addiktiv xulqning asosida, odatda, insonning ichki bo‘shliqni to‘ldirish, ruhiy og‘riqni yengish yoki ijtimoiy muammolardan qochish istagi yotadi. Bu holat psixologik nuqtai nazardan psixik kompensatsiya mexanizmi sifatida qaraladi. Biroq, vaqt o‘tishi bilan bu vosita shaxs uchun yagona "emotsional chiqish yo‘li"ga aylanadi va u kundalik

hayotda odatiy faoliyatni bajarish qobiliyatini yo‘qota boshlaydi. Tadqiqotimizda addiktiv xulq-atvor xususiyatlari “Xulq og‘ishiga moyillikni aniqlash” metodikasi asosida o‘rganildi. Empirik tahlil natijalari xulqi og‘ishgan yoshlar va uyushgan (normal xulqli) yoshlar o‘rtasidagi sezilarli tafovutlarni aniqladi.

Shaxsning ruhiy muvozanatini yo‘qotishi, irodaviy nazoratni pasaytirishi va tashqi baholarga haddan tashqari bog‘lanib qolishi bularning barchasi addiktiv xulqni kuchaytiruvchi psixologik mexanizmlardir. Bu jarayonlar ayniqsa o‘smirlik va erta yoshlik davrida kuchliroq namoyon bo‘ladi, chunki bu davrda “men” konsepsiyasi shakllanmoqda, ijtimoiy bahoga ehtiyoj yuqori, lekin emotsional barqarorlik hali mustahkam emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Анохина И. П. Основные биологические механизмы алкогольной и наркотической зависимости / И. П. Анохина // Руководство по наркологии: в 2 т. - Т. 1 / под ред. Н. Н. Иванца. - М.: Медпрактика, 2002. - С. 33-41.
2. Доклад о результатах и основных направлениях деятельности Федеральной службы исполнения наказаний.
3. Основные сведения об уголовно-исполнительной системе.
4. Пятницкая И. Н. Клиническая наркология / И.Н. Пятницкая. - М.: Медицина, 1975. - 335 с.
5. Смирнов А. В. Базовые психологические компоненты аддиктивного поведения в структуре интегральной индивидуальности : автореф. дис. ... д-ра пси-хол. наук. - Екатеринбург, 2015.
6. Старшенбаум Г.В. Аддиктология. Психология и психотерапия зависимостей/ Г.В. Старшенбаум. – М.: Издательский дом: Когито-Центр, 2006. – 367 с. 73.
7. Старшенбаум Г.В. Независимость. Как избавиться от психологической или химической зависимости/ Г.В. Старшенбаум. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2018. – 480 с.